

Werkelijkheid via interfaces.

Inleiding

Ik schrijf dit document naar aanleiding van de lezingenserie "Zwijgende tolken", die in het voorjaar van 2004 in het kader van het vak Wetenschapsfilosofie aan de Universiteit van Utrecht is gegeven.

In deze lezingenserie en de daar aan gekoppelde discussies stond het begrip 'interface' centraal. Het begrip 'interface' is op vele wijzen geïnterpreteerd: contactvlak, medium, scheidingswand, communicatieinfrastructuur.

Het meest interessante aanknopingspunt voor mij leverde spreker Joost Raessens, die in zijn lezing refereerde naar Kant en zijn stelling dat de werkelijkheid niet direct door ons kan worden waargenomen, maar altijd via een medium. Ik wil in dit document onderzoeken hoe de bemiddeling tussen de werkelijkheid en de mens, zo die al bestaat, vormgegeven is. Deze bemiddeling kan interface genoemd worden.

Probleemstelling

Vragen met betrekking op het begrip werkelijkheid hebben filosofen al eeuwen bezig gehouden. Om zelf tot een betere duiding van het begrip werkelijkheid te komen, zal ik dit begrip benaderen via verschillende interfaces. Aangezien interfaces de boodschap vervormen, is het moeilijk om conclusies te trekken over wat we via interfaces waarnemen. Dit geldt ook voor waarnemingen omtrent de werkelijkheid. Er kunnen echter aspecten van de werkelijkheid zijn, die onveranderd door elke interface gepresenteerd worden. Deze aspecten zouden objectieve aspecten van de werkelijkheid kunnen zijn.

Definities

Om op een zinvolle manier over werkelijkheid te kunnen spreken is allereerst een definitie nodig. Ik hanteer in dit document de visie van Kant: de werkelijkheid is alles wat is, in de vorm die het krijgt door onze waarneming en onze ratio. De werkelijkheid van "Das ding an sich" zal zich alleen kunnen presenteren voor zover onze zintuigen en ons verstand ons dat toestaan. Volgens Kant vormen waarneming en ratio onze minimale interface tot de wereld.

Wat is dan een interface in dit kader? In het discussieforum¹ is gezocht, beargumenteerd, verfrommeld, genuanceerd, gewikt en gewogen. Ik pluk hiervan de vruchten en zal proberen de definitie zo werkbaar mogelijk te houden. Ik versta onder een interface in eerste instantie een transformerend contactvlak. Dat wil zeggen dat twee partijen contact zoeken met elkaar en dat dat contact tot stand wordt gebracht via het filter van de interface. De interface maakt geen deel uit van één van de contact makende partijen. De interface maakt wel naar keuze contact met één van de contact zoekende partijen of met allebei.

Ik wil me beperken tot de interface die pas ontstaat op het moment dat contact tot stand is gekomen. Zo is taal een interface die bestaat zolang er contact is, maar verdwijnt zodra het contact ophoudt. Ook een televisieprogramma is een entiteit die alleen bestaat, wanneer er zowel een zender als een ontvanger bestaat. De

¹ Zie <http://www.uu.nl/wetfilos/forum.html>

biechtstoel is voor mij dus geen interface. Het biechtgesprek wel. Televisie is geen interface, maar een televisieprogramma wel.

Het transformeren is voor mijn begrip van de interface belangrijk, omdat juist het transformeren het essentiële bestaansrecht betekent voor de interface. De interface neemt informatie in een bepaald formaat op van de zender en representeert het op een andere plaats, in een ander formaat of anderszins getransformeerd aan de ontvanger.

Ik wil vanuit deze voorlopige definitie van het begrip interface naar de werkelijkheid gaan kijken via verschillende voorkomens van de interface. Daarmee wil ik tot meer inzicht komen over wat de werkelijkheid is en hoe deze zich aan ons presenteert.

Henri Bergson: kritiek op Kant

Voor ik verder ga met de ontdekking van de wereld vanuit de interface, is het goed te kijken naar een kritikaster van de visie van Kant.

Henri Bergson heeft in zijn boek *Introduction a la metaphysique*² betoogd dat de werkelijkheid wel zonder tussenkomst ervaren kan worden. Vanuit het onderzoek naar de interface is het interessant op welke manier contact zonder interface plaats zou kunnen vinden.

Bergson betoogt dat het mogelijk moet zijn de werkelijkheid te leren kennen zonder de bril van Kant, dus zuiver en zonder vertekening door de interface van ruimte en tijd, die ons gegeven is á priori. Bergson geeft ons daarvoor ook een gereedschap, namelijk de intuïtie. Bergson ziet intuïtie als het belangeloos geworden instinct, bewust van zichzelf, en in staat over zijn object na te denken en het onbeperkt te verruimen³.

Dit concept van intuïtie is intuïtief niet eenvoudig te vatten en het gaat te ver om het in dit essay volledig te ontleden. Er is echter wel een verbinding te leggen tussen de intuïtie en de wijze waarop filosofie is bedreven in het vak Wetenschapsfilosofie. De intuïtie heeft een zeer grote rol gespeeld in de bijdragen van de deelnemers en hoewel het onzeker is of de gehanteerde intuïtievorm voldoet aan de criteria die Bergson stelt, mag verondersteld worden dat de inzichten die op deze manier zijn verkregen de werkelijkheid in hoge mate benaderen.

De werkelijkheid via negen interfaces

De taal

Na een indrukwekkend openingsdocument van Jan Sleutels was het forum het opvallend veel eens met zijn stelling, geleend van McLuhan, dat the media the message is. Vadertje Kant had in zijn handen gewreven.

Een objectieve ervaring van de werkelijkheid is niet mogelijk, lijkt de ervaring. De werkelijkheid wordt gekleurd door het medium, of dat nu taal, zintuigen of programmamakers van de televisie zijn. Onze zintuigen worden gemanipuleerd en onze zintuigen manipuleren ons.

Toch schemert er hoop tussn al deze manipulatie. Zoals Descartes laat zien kan er twijfel zijn over alles, maar niet over het feit dat getwijfeld wordt. Analooq hieraan

² Bergson, H. Inleiding tot de metafysica, 1989, Boom Meppel/Amsterdam

³ Bergson, Inleiding tot de metafysica, blz.39

wordt er door het forum een duidelijke uitspraak gedaan over de objectieve werkelijkheid, namelijk dat zij niet objectief waargenomen kan worden. Eén aspect van de werkelijkheid hebben we al te pakken.

Ook intersubjectiviteit komt al snel om de hoek kijken als we ons met interfaces bezig houden. Hoe komt communicatie tot stand? In ieder geval via een veelheid aan interfaces die elk de boodschap vervormen. Toch lijkt niemand in het forum daarvan onder de indruk. Is dat niet vreemd? We worden massaal in de boot genomen, maar zitten daar niet mee. Sterker nog: het lukt ons heel goed om te communiceren via deze vervormende interfaces. Dat kan alleen maar als de kern van de boodschap intact blijft langs de tocht van interface naar interface. En dat is alleen maar mogelijk als de kern niet de hele boodschap bevat, maar slechts de trigger tot de boodschap. De ruis om de kern heen wordt vervormd, maar de kern zelf blijft onaangedaan. De envelop is verkreukeld door de interfaces, maar het sleutelwoord in de brief is nog leesbaar.

Er zijn situaties denkbaar waarin de kern toch is aangetast. Als ontvanger hebben we daar geen probleem mee, omdat we meestal verifiëren bij de verzender of de boodschap die is aangekomen ook de verzonden boodschap is. Dit doen we expliciet (“Wat zei je?” of “Wat bedoel je?”) of impliciet door met het overgebrachte begrip verder te redeneren. En voor die verificatie hebben we een prachtig instrument dat “verscheidenheid” heet. Verscheidenheid is verschillend maar toch overeenkomstig. Dezelfde kern, maar in een andere verpakking.

En wat is dan de functie van die kern? De kern van de boodschap zou een sleutel kunnen zijn. Een sleutel die een proces op gang brengt in ons bewustzijn, die onze geest opent voor een ervaring. Deze ervaring kan nieuw zijn, maar is altijd opgebouwd uit al bekende elementen of variaties daarop, met daaraan gekoppeld een waarschijnlijkheidsscore die we zelf aanbrengen op grond van onze ervaring. Wanneer de kern bijvoorbeeld ‘ezel’ is, roept deze een beeld op, een concept of liever gezegd een verzameling concepten, waarin zowel het dier als de domme mens vertegenwoordigd zijn. De ervaring van de ontvanger bepaalt hoe deze concepten er uit zien: kennen we de ezel alleen als plaatje of hebben we net een vakantietocht met ezels achter de rug. De waarschijnlijkheidsscore zal hoog zijn bij dergelijke concrete objecten. De andere elementen in de communicatie zorgen ervoor dat de waarschijnlijkheid van elk der concepten wordt bijgesteld.

Bestaat de kern bijvoorbeeld uit ‘epibreren’, dan zal een grote hoeveelheid concepten zich opdringen, elk met een lage waarschijnlijkheid. De context kan hierbij voldoende houvast geven om het begrip te relateren aan andere begrippen en in een spel van overeenkomst en onderscheid te definiëren. De waarschijnlijkheidsscore stijgt in dit proces. Omdat een bepaalde waarschijnlijkheidsscore gewenst is voordat het begrip door de ontvanger verder gehanteerd kan worden, zal hij of zij laten weten meer informatie nodig te hebben of het begrip in deze incomplete toestand opslaan voor latere bewerking. De eerstvolgende keer dat de sleutel ‘epibreren’ wordt omgedraaid, zal het halffabriekaat worden opgehaald, getoetst aan de nieuwe context en mogelijk worden verfijnd. De waarschijnlijkheidsscore wordt hierbij weer aangepast en het tussenfabriekaat opgeslagen in een weer iets rijkere vorm.

Communiceren is hierbij dus het uitwisselen van sleutels die passen op subjectieve concepten. En omdat subjectieve concepten alleen bij de gratie van de ontvanger kunnen worden bijgesteld, is het niet zo ernstig wanneer communicatie een beetje gestoord of gemanipuleerd over komt.

Terug naar de werkelijkheid, want communicatie, hoe gebrekkig of gestroomlijnd ook, zegt helaas maar weinig over de werkelijkheid. Laten we ons wenden tot God, die altijd voor een antwoord heeft gezorgd als wij het niet mee wisten.

De religie

De relatie tussen werkelijkheid en religie is naar mijn mening de meest vertekende. Deze relatie bestaat namelijk uit geloof. Op het forum leverde dit een aantal boeiende discussies op, waarbij de conclusie was dat je iets gelooft of niet. Geloof je het, dan is het boven alle twijfel verheven en valt het ook niet te bestrijden met argumenten. Hiermee is geloof bijzonder.

Het is moeilijk om door het geloof heen naar de werkelijkheid te kijken. Geloof is een wel zeer sterk vertekende interface en zeker niet een zwijgende. Geloof verwerpt en moedigt aan, geloof beloont en straft. Geloof wenst een werkelijkheid en niets dan die werkelijkheid. Geloof is een tolk met oogkleppen op, die de mensen die geloven een prettige zekerheid geeft, namelijk die van een werkelijkheid zoals hij zou moeten zijn. Wie via geloof naar de werkelijkheid kijkt, ziet een ideaal. Of dat een aspect van de werkelijkheid is dat hout snijdt moet blijken in de eindtoets.

De vierde wand

Een ingrijpende interface naar de werkelijkheid is de "vierde wand", zoals geïntroduceerd door Arthur Japin. Velen interpreteerden dit als de interface tussen de eigen persoon en de buitenwereld. Deze interface kan meer of minder gesloten zijn en meer of minder eerlijk.

Voor velen is deze interface een bescherming tegen de kritische blik van de buitenwereld op de de eigen werkelijkheid. Kennelijk is deze eigen werkelijkheid (nog) niet sterk genoeg om kritisch beschouwd te worden.

Zou dit analoog ook kunnen gelden voor de werkelijkheid buiten ons? Is de werkelijkheid te omvangrijk en overweldigend en moeten we ons daarom beschermen tegen de werkelijkheid in haar volle omvang door een Kantiaanse bril op te zetten. Zeker is dat we maar een klein deel van de werkelijkheid kennen en kunnen kennen. Wetenschappers beperken zich niet voor niets tot een specialisme. Alleen door een klein en afgescheiden deel van de werkelijkheid te isoleren kunnen vele aspecten onderzocht en bevat worden. We modelleren de werkelijkheid door niet essentiële onderdelen weg te laten en maken haar daardoor bevatbaar. Onze zintuigen zijn ons daarbij zeer ter wille. Stel je voor dat je alle geluiden in alle nuances zou horen en alle details zou zien. Een ware burnout ligt in het verschiet.

Wanneer dus steeds maar bepaalde aspecten van de werkelijkheid tot ons komen, kunnen we dan de totale werkelijkheid kennen? Het lijkt mij dat we een heel eind kunnen komen door de aspecten als behapbare puzzelstukjes te consumeren en er vervolgens een totaalbeeld van bij elkaar te puzzelen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de puzzel ooit geheel af komt. De capaciteit van het menselijk brein is daarvoor onvoldoende. Het zou wel een geweldige ervaring zijn: Alsof je na jaren door een vel papier met een gat erin over de Nachtwacht te hebben geschoven nu opeens het hele schilderij mag zien.

Een nieuw aspect van de werkelijkheid is geformuleerd. De werkelijkheid is groot en veelomvattend en we hebben interfaces nodig om ons te beschermen tegen een overload aan informatie.

Het internet en de televisie

Deze twee interfaces beschouw ik samen. Niet dat ze in alle aspecten hetzelfde zijn. Internet biedt de mogelijkheden van televisie en meer. Interactiviteit en beschikbaarheid op afroep maken internet tot een krachtiger medium dan televisie. Beide media zijn vergelijkbaar in dat ze het vermogen hebben tot het creëren van een nieuwe werkelijkheid. Aandelenkoersen die reageren op internetberichten, reality-tv waarin de grens tussen werkelijkheid en fictie moeilijk te trekken is en idolen die door het publiek worden gemaakt zijn voorbeelden hiervan.

Het lastige van inhoud op televisie en internet is dat het waarheidsgehalte niet geverifieerd kan worden. We nemen voor waar aan wat ons wordt voorgeschoteld of we verwerpen het. Op grond waarvan doen we dat eigenlijk? Intuïtie en gezond verstand lijken mij de weegschalen die we hiervoor inzetten. Maar is dat bij het beoordelen van de "kale" werkelijkheid wel zo anders? Wanneer ik iets waarneem dat ik niet kan plaatsen ga ik ook te rade bij intuïtie en gezond verstand om te beoordelen of dit werkelijkheid is of illusie. En net zo goed kan ik niet bij een autoriteit te rade gaan om uitsluitel.

Misschien weer een kandidaat uitspraak over de werkelijkheid: de werkelijkheid laat zich niet vangen in waarheid. Wat in de uitzending van vandaag waar lijkt en door onze intuïtie en gezond verstand geaccepteerd wordt, wordt morgen misschien weersproken. Zo is de planeet Vulcanus gesneuveld en is Mickey Mouse maar al te waar.

Het spel

De werkelijkheid buiten spel gezet. Het spel wordt door het forum vooral gezien als een middel om de werkelijkheid te ontvluchten, om de werkelijkheid te controleren en naar je hand te zetten. De reden hiervoor lijkt zowel in een zucht naar overzichtelijkheid, abstractie en relevantie te liggen (in een simulatiegame is het bijna nooit nodig om naar de wc te gaan), als ook in zucht naar avontuur, het verleggen van grenzen en het bereiken van het onbereikbare.

Wat domineert als we via het spel naar de werkelijkheid kijken is de modellering en vereenvoudiging. Laat de werkelijkheid versimpeld worden, zodat ik me kan richten op schieten, autorijden of een stad besturen. Deze zucht naar overzichtelijkheid en bescherming tegen de complexiteit van de werkelijkheid zagen we al eerder bij de vierde wand. Het spel (maar ook het boek en de film) bieden daarnaast de mogelijkheid te vluchten in een werkelijkheid die in "realiteit" niet bereikt kan worden.

De werkelijkheid wordt niet altijd positief gewaardeerd, kan de conclusie zijn.

Het gesprek

De heer Stroeken vertelde ons over de interface van het gesprek tussen patiënt en therapeut. Wat in dit verhaal opviel is de rol van het onbewuste: Wat in een gesprek verzonden wordt is soms onbewust, wat gehoord wordt is soms voorgevuld. Zou de werkelijkheid al objectief tot ons komen, dan willen we haar onbewust niet eens in objectieve waarheid aanvaarden. We maken van de werkelijkheid een subjectieve versie, gebaseerd op de werkelijkheid die we (bewust of onbewust) wensen.

Deze subjectieve werkelijkheid staat niet loodrecht op de signalen die we krijgen -dat kunnen we onszelf niet verkopen- maar divergeert er licht mee. Dit geldt niet alleen voor de interface van het gesprek, overigens. Dit gebeurt bij alle communicatievormen waarbij interpretatie optreedt en dus bij alle manieren waarop de werkelijkheid bij ons binnen komt.

Voortbordurend op de conclusie van de vorige alinea kan ik concluderen: de werkelijkheid wordt subjectief door ons opgenomen of weergegeven, omdat we niet echt geïnteresseerd zijn in de werkelijkheid

Het object

Museumdirecteur Steven de Clercq heeft me bij zijn presentatie een handje geholpen bij het komen tot inzicht over de objectiviteit van de werkelijkheid. Hij vertelde over objecten, maar vooral over presentatie en beleving. Hij liet foto's zien die esthetische en ethische gevoelens opwekten, een steen rondgaan die ouderdom uitstraalde of gewicht of juist de functie illustreerde die hij had gehad.

Wat wij hebben ervaren bij deze confrontaties wist niemand. Ook het object in zijn meest concrete en eenvoudige vorm is niet objectief in de interactie die optreedt met een mens. We kunnen betogen dat dat aan het mens ligt met z'n flexibele en bedriegende brein en die is ook zeker de minder standvastige van de twee.

Aan de andere kant kun je betogen dat het object alleen bestaat in relatie tot andere objecten. Als een steen niets aanraakt en door niemand wordt waargenomen, bestaat de steen dan? Nee. Hij kan zelfs eenvoudigweg niet bestaan onder de huidige natuurwetten zonder aangeraakt te worden. De werkelijkheid bestaat bij de gratie van interactie, concludeer ik daaruit. En wanneer interactie het wezenlijke van bestaan is, dan betekent het dat de relatie tussen objecten ook wezenlijk is voor het bestaan van elk van die objecten. Hoe ik een rots waarneem is van belang voor het bestaan van de rots. Gelukkig voor de rots is het niet alleen mijn waarneming die zijn bestaan bepaalt. Het is het totaal aan alle interacties, inclusief de interacties met zichzelf (bij rotsen zijn die laatste redelijk beperkt), die zijn bestaan bepalen.

Overigens liggen de "interacties met zichzelf" in een gebied waarover nog wel een paper is te schrijven, wat ik hier niet zal doen. Dit zou namelijk suggereren dat een wezen met zelfbesef geïsoleerd kan bestaan, omdat het bestaan van dit wezen wordt gerealiseerd door de interactie met zichzelf. "Ik denk, dus ik besta" kan dan aangevuld worden met: "Ik kijk in de spiegel, dus ik besta" of "Ik ruik mezelf, dus ik besta". Intuïtief lijkt dit aannemelijk.

De vorm

Marjolijn Februari verklaarde de vorm bepalend voor de inhoud. Ik kan daar in meegaan, wanneer we de vorm beschouwen als het wezen van de interactie. De interactie bepaalt namelijk de werkelijkheid, dus de vorm zegt veel over de werkelijkheid. Je kunt je in dit denkraam afvragen of er wel zoiets als inhoud bestaat. Er is hoogstens geïnterpreteerde inhoud bij de ontvanger, maar is er ook inhoud in bijvoorbeeld het boek? Is het boek alleen vorm, bedoeld om ons zaken te laten herinneren?

Ik denk dat we veilig kunnen concluderen dat in ieder geval de werkelijkheid niet bestaat zonder vorm.

Werkelijkheid en wetenschap

Wanneer we de deelconclusies nog een op een rijtje zetten verschijnt het volgende:

- De objectieve werkelijkheid kan niet objectief waargenomen kan worden
- Wie via geloof naar de werkelijkheid kijkt, ziet een ideaal.
- De werkelijkheid is groot en veelomvattend en we hebben interfaces nodig om ons te beschermen tegen een overload aan informatie.
- De werkelijkheid laat zich niet vangen in waarheid.
- De werkelijkheid wordt niet altijd gewaardeerd.
- De werkelijkheid wordt subjectief door ons opgenomen of weergegeven.
- De werkelijkheid bestaat bij de gratie van interactie.
- De werkelijkheid heeft een vorm.

Allereerst is het prettig om te zien dat er op metaniveau nogal wat uitspraken te doen zijn over de werkelijkheid, vooral in interactie met ons mensen. Het is ook vanuit die interactie dat al deze uitspraken worden gedaan. Ik ben een mens, dat moet ik nooit vergeten bij het bestuderen van de werkelijkheid. Of dat nu met mijn blote verstand of gevoel is, zoals nu of via een electronenmicroscop of computersimulatie. Ik ben als mens een deel van de interface en de interface bepaalt zowel mij als alles wat ik bestudeer.

Hiervan uitgaande kunnen we concluderen dat het bestuderen van de objectieve werkelijkheid een nobel streven is, maar helaas niet haalbaar. De objectieve werkelijkheid bestaat namelijk alleen maar als som van interacties tussen alle objecten en is daardoor niet meer objectief. En aangezien wij alleen interacties tussen ons en objecten kunnen bestuderen, bestuderen we alleen een deel van de subjectieve werkelijkheid. Gelukkig is dat het deel dat voor ons interessant is, dus moeten we het vooral blijven doen. Pretenties van objectiviteit, volledigheid en waarheid moeten we echter laten varen.

Conclusie

Zoals Kant ons al vertelde: de werkelijkheid is subjectief. De uitspraken en overdenkingen tijdens het college wetenschapsfilosofie hebben deze visie weer eens bevestigd.

De interface bepaalt de werkelijkheid, omdat de werkelijkheid alleen bestaat in de manier waarop hij tot ons komt. Wij laten die werkelijkheid alleen maar toe in voor ons behapbare porties, met abstrahering van zaken die emotioneel of cognitief te moeilijk zijn. We geven ons beeld van de werkelijkheid zo goed mogelijk aan elkaar door, maar slagen daar maar moeizaam in.

Het was een mooi avontuur. Mijn werkelijkheid is er rijker door geworden.

Ben Brandenburg
Utrecht, 22-4-2004